

*kivē > R. kive (~) *kivi > ki 'hinaus', kisedóvó > N. kisedó (: > N. dedó), (R. lēvé >) R. lēvē > lē 'hinunter', R. Lövöld > R. Löld (> Löd), N. pilinc > N. pinc 'ütőfa', *suhug > (suhog ~) N. sug (> súg: sugdos), N. tabajdok > N. tajdok 'ügyetlen', (bolg.-tör. *tuγul:) tuγuluk > R. tuluk (> tulok), szláv Virovitica > *Virovica (> R. Vērēvėca > R. Vērēvėce > Verőce), lat. vigilia > N. vilia (N. és Ny. VI, 160). Egy magasrangú államférfiunk, aki nemrégiben hosszú előadást tartott a magyar rádióban, a politika és politikai, társadalom és társadalmi szavakat beszédje folyamán elejétől végig, következetesen, kivétel nélkül (bizonyára teljesen tudattalanul) mindig így ejtette: polika és polikai, társalom és társalmi.

Horger Antal.

Űz-fűz.

Ez ikerszavunk eredetére alaktanilag háromféle magyarázat lehetséges: 1. űz-ből való ikerítés *f*-fel, mint pl. tere-fere (vö. tere-tura, másrészt N. tiri-firi, tiri-piri 'fecsegés', tiri-tiri MTsz.); vagy 2. fűz-ből való ikerítés a szókezdő *f* elhagyásával, pl. irég-forog < firég-forog; vagy pedig 3. az űz 'ago' és fűz 'texo' igék összetételéből lett ikerszóvá.

Úgy látszik, CzF. összetételnek tartja az űz-fűz szót, mert felveszi a fűz címszó szövegébe is (az összetételek után, II. 999.), de külön cikket is szán neki az űz után (VI. 701: űz-fűz al.). Mellérendelő összetételnek tartja e szót Fülöp Adorján az ikerszókról írt tanulmányában (Erd. Múz. VI. 82), s így magyarázza Simonyi Zsigmond (Nyr. 3: 437) is. Kúnos Ignác (Az ikerszókról c. fiatalkori értekezésében, a Simonyi-féle Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani társaság köréből I, 3: 250. lapján) már ingadozik az összetétellel való magyarázat és a fűz igéből való származtatás közt, mert az egymáshoz illeszkedő ikerszók azon példái közt említi az űz-fűz-t, amelyekben a második tag *f* hangja „organikus” s az első tag a másodikhoz „illeszkedett” [talán értsd: kapcsolódott; ma illeszkedésen mást értünk.] Ezzel szemben Apor Dezső (Az ikerszók. Bp. 1906. 9. l.) inkább a fűzből való származtatás felé hajlik, mert a mássalhangzó elhagyásának ama példái közé sorolja, amelyekben „a rövidülésseleket

ke z e t t s z ó maga is önálló értelmű szó volt“. Valószínűleg a *fűzből* való ikerszónak érezte az *üz-füz-t* Fischer Ignác is, mert az *üzi-füzi a gondolatait* kifejezést így értelmezi: 'egymás után s z ö v i, f ü z i a gondolatait' (Nyr. 3: 545.)

Látjuk tehát, hogy eddig az összetételből való magyarázat és a *füz-ből* való ikerítés gondolata merült fel. De nyilvánvaló az eddigiekből az is, hogy az *üz-füz* eredetének kérdése pusztán hangalakja alapján nem oldható meg s e célra a szó jelentését és használatát is meg kell vizsgálnunk.

Az *üz-füz* ragos-képzős alakjait szemügyre véve (*üztem-füztem, üztél-füztél, üzött-füzött; üzz-füzz* CzF. VI. 701; *üzni-füzni* uo. és II, 999; NySz.; *üzte-füzte* Ball., Nyr. 3: 312. ~ N. *üzte-füzte* MTsz.; *üzi-füzi* Nyr. 3: 545. ~ N. *üzi-füzi* MTsz.; *üzik-füzik* Erd: Közm. 403. ~ *üzik-füzik* MTsz. N. *üzöd-füzöd, üzd-füzd* MTsz.; *üzve-füzve* Jók: Két. menny. 53, id. Erd. Múz. VI. 82; R. *üzöm-füzöm, üzi-füzi, üzik-füzik; üzettesség-füzettség; kiüzném-füzném* l. alább; — a ragot és képzőt mindegyik tag külön veszi fel!) arra gondolhatnánk, hogy valóban összetételből lett e szó ikerszóvá s ragozása, továbbképzése abból az időből maradt fenn hagyományosan, amikor az összetétel két tagját még világosan megkülönböztette s éppen azért külön ragozta ill. képezte tovább a beszélő, mint pl. a *hégy-völgy: hegyek-völgyek, hegyes-völgyes, hegyen-völgyön*-féle esetekben. De ezzel szemben hivatkoztunk olyan ikerszókra, amelyek nem magyarázhatók összetételből és mégis megtartják külön ragozásukat vagy továbbképzésüket, pl. N. *csokolószik-mókolószik* MTsz. ~ *csokol-bókol* Kunos i. h. 248; N. *csontját bontyát* Erd: NépdM. I, 434; N. *megdigidött-dagadott* MTsz.; N. *erdőbe berdőbe* Nyr. 2: 468. stb. stb. Jelentéstani szempontból meg egyenesen azt kell mondanunk, hogy az *üz-füz* eredetileg nem lehetett összetétel. A mellérendelő összetételek keletkezésének ugyanis az a feltétele, hogy az összetétel két tagját asszociatív kapocs (rokon vagy ellentétes értelem, érintkezési asszociáció) fűzze egymáshoz, az *üz-füz* esetében hiányzott: Az *üz* 'pello; ago' és *füz* 'texo' NySz.; 'reihen; einschnüren' Csűry: Szamosháti Szót. I, 318. igék jelentésképzetében annyira nincs semmi rokonsági vagy ellentétes viszony, hogy azonos mondatrészekből alakult mellérendelő összetételről — pl. *üz* ('ago'), *füz* ('texo-stb.') > *üz-füz* ('ago?') változásról —

szó sem lehet. (Vö. még, hogy az *üz*-zel rokonjelentésű *hajt*, *hajszol*, *kerget* stb. igék sem fordulnak elő a *fűz* vagy más 'texo' jelentésű igék társaságában.) Látszólag ellene mond ennek a megfigyelésnek a N. *üz-bogoz* 'újra meg újra tovább folytat (veszekedést, pört)' MTsz. kifejezés. De ha meggondoljuk, hogy ez csak egyetlen adattal egy vidékről (a Székelyföldről) igazolt adat, az *üz-fűz* pedig a régi nyelvben s köznyelvben is megvan s a népnyelvből is több helyről jegyezték fel (Csallóköz, Szeged és vidéke, Nagybánya MTsz.; Szamoshát, I. *Csűry*: Szamosháti Szótár I, 318. *fűz* alatt), sőt éppen a Székelyföldön is járatos (MTsz.), akkor arra kell gondolnunk, hogy az *üz-fűz* ikerszót a nyelvérzék csak utólag érezte összetételnek (egyrészt az *üz* és *fűz* önállóan használt igék hatása alatt, másrészt az *üz-fűz* ikerszó átvitt értelmű használata miatt, harmadsorban pedig az *f*-fel való ikerítés példáinak gyér száma miatt) s a 'texo stb.' jelentésű *fűz* ige mintájára egyes beszélők a rokon jelentésű *bogoz* igét is hozzákapcsolták az *üz* igéhez, természetesen az *üz-fűz*nek átvitt értelmű jelentésével: '(veszekedést, pört) tovább folytat' (Hogy a más módon keletkezett ikerszókat a nyelvérzék később összetételként is tagolhatja, az kétségtelen, vö. *darab* > *dirib-darab* mellett: *diribről* vágja *darabjára* Apor Dezső i. h. 23; Bezerédit *diribről-darabra* vagdalták volna II. *Rákóczi Ferenc* Levéltára IX. 538, 1708. stb. — Talán így kell magyaráznunk az *Ista-Pista*: > *Pista*-féle elvonásokat is. Vö. ezekre *Horger*, MNy. XXIX. 262.)

Az *üz-fűz* ikerszó tehát mellérendelő összetételből nem keletkezhetett, de még kérdés marad az eddigiek után, hogy az *üz*-ből, vagy a *fűz*-ből keletkezett-e ikerítéssel. E kérdés megoldását jelentéstanilag megnehezíti az a tény, hogy az *üz-fűz* ma már csak átvitt értelemben használatos. *Ballagi* szerint pl. *üz-fűz*: átvitt értelemben 'beszédet, dolgot elferdít, elcsavar': *Addig üzte-fűzte a dolgot, míg végre kimutatta, hogy neki van igazsága.* (Idézi: *Ihász Gábor* Nyr. 3: 312.) Ebből az értelmezésből arra gondolhatnánk, hogy az *üz-fűz* a *fűz* igéből ikerítődött (vö. még: *üzi-füzi a gondolatait* 'egymás után szövi; füzi a gondolatait' Nyr. 3: 545. és *tovább fűzte a beszéd fonálát*). De csökkenti e származtatás valószínűségét az a körülmény, hogy az *üz* ige is használatos átvitt értelemben, még pedig egészen hasonló szerkezetekben is: N.

boszút üz (Csák a *boszút üzi neköm* 'bosszúságot szerez nekem' MTsz.); irodalmi adatokban: *játékot üz* (... a képzelet / *Üz csalárd játékot velem Tompa*: Szemere Miklóshoz. Összes Költ. I. 1885: 52; [a kísértet] *Gonosz, bűnös játékot üzne* / *Emlékezet, remény veled* u. ő: Máriához, i. h. 317; ... ez *alvilági élet* / *Gyötrő csalárd játékát üzze véled!* u. ő: A barlang lelke, i. h. III. 306), *versírást üz* (*Versírást nem üzök, nem jött ki arcképem* u. ő: Jóczik Jónás futása, i. h. III. 209.) sőt *dolgot üz* alakban is előkerül ez ige *Tompánál* (*S a nő, üzni kész a dolgot:* / „Csak egygyel több, mint te mondog”. Három a daru, i. h. III. 205.). A régi nyelvben is előfordulnak: *csúfságot, dús-kálást üz* (*Ki-ki nagy-nevetve csúfságot üz rajtad Thaly*: VÉ. I, 257; *Az ki csak éjjel-nappal üzi a dús-kálást:* / *Igen féltem, végtére megissza az mázlást.* uo. 389.), valamint a *bosszút, erkölcsöt, gyönyörűséget, gyűlölséget, játékot, katonaságot* ('katonai hivatást'), *kényességet, latorságot, mesterséget, nyereséget, nyugodalmat, pompát, szakmánt, társalkodást, törvényt, tréfát, tudományt, vásottságot üz* szólások. (NySz.)

A *Ballagi*-féle értelmezéssel tehát még nem jutottunk közelebb az *üz-füz* eredetéhez: az *üz*-ből éppen úgy érthető a *dolgot üz-füz* szólás, mint a *füz*-ből az 'elferdít, elcsavar' jelentés. Két ténybeli útmutatást azonban az eddigiekből is meríthetünk: 1. A *dolgot üz-füz* kifejezés alakilag a *dolgot üz* szólással mutat rokonságot, ezzel szemben **dolgot füz* alakú szólásnak seholl semmi nyoma. 2. Az *üz* ige átvitt értelmű használata oly széleskörű, hogy ebből a *dolgot üz-füz* kifejezés jelentése is megmagyarázható. Ezzel szemben a *füz* igének átvitt értelmű használata nagyon is korlátozott. (Vö. *Tovább füzi a beszéd fonalát*; szótáraink ilyen használatát nem is említik.)

Az eddigiek alapján már felmerült az a gondolat is, hogy *üz-füz* ikerszavunk átvitt értelmű használatát csak az *üz* igéből magyarázhatjuk, nem pedig a *füz*-ből. De mielőtt ebben a kérdésben a végső szót kimondanánk, vizsgáljuk meg az *üz-füz* egyéb használatát is.

A *dolgot üz-füz* kifejezést a népnyelv is ismeri, de nem 'elferdít, elcsavar' jelentésben, mint *Ballagi*, hanem 'firtat, fürkészt' jelentésben: *Váttig üszte-füszte a dógot, de tülem ugyan nem tudott még semmics cső; Mit üzöd-füzöd töröl-hegyre, nem a te eszedbe való az (v. nem téged illető dolog az)! MTsz.* Ismeri

a kifejezésnek ezt a jelentését CzF. (VI. 701.) is: *üz-füz* 'folyvást rajta van valamely munkán, dolgon': *Üzni-füzni a dolgot*. De megvan ez a kifejezés ilyen jelentésben a régi nyelvben is: 1669: *Ha üzni füzni akarnók a dolgot. Póсахázi*: Igazs. 358; 1669: *Ugyan üzni-füzni kezdik szorosabban is* [t. i. a törökök a magyarországi dolgokat.] Mon. Irók VIII. 339. (*Rozsnyai D.*: Tört. maradv.)

Némileg más jelentése van e kifejezésnek a NySz. következő, 1767-ből való adatában: *Törvényes dolgokat asztalnál üzni-füzni* 'ad mensam leges crepare' [= 'hangoztatni'].

Minden bizonnyal a *dolgot üz-füz* kifejezéssel egy töről fakadt a N. *Üzi-füzi* [vminek az okát] MTsz. és a pejorativ hangulatú N. *üz-füz* 'valamely dolgot kellő hozzáértés nélkül, rosszul végez el' pl. *mindent üz-füz* 'mindent megtesz' — mondta egy öreg parasztasszony Kiskundorozsmán az órát, kádat stb.-t javító ezermesterre. (Vö. még: *valamilyen foglalkozást üz*; *R. mesterséget, katonaságot üz* NySz.; *majorkodás-üzés* OklSz. 1044.)

A magyar ember azonban nemcsak *dolgot üz-füz*, hanem valakinek a *sorát* is (*Ne üzd-füzd a más sorát, ha láss a magadéhon!* MTsz. 'bolygat vmely dolgot' jelentéssel, de ez azonosítható a 'fürkész' értelmezéssel), sőt *beszédet* is, még pedig rendszerint pejorativ értelemben. Így pl. *Erdélyi* szerint (Közm. 403. l. 8156. sz.) „*Üzik, füzik* p. a pletykát, mendemondát“ (Átveszi ezt *Erdélyre* való hivatkozással CzF. VI. 701. is.) Ismeri ezt a kifejezést a szegedi népnyelv is (*Ügy üzik-füzik folyton azt a beszédet, annyi szót szaporítanak hiába!* MTsz.), sőt egy székelyföldi adat szerint a *veszekedésről* is használatos az *üz-füz*: 'egyre v. újra meg újra tovább folytat (veszekedést, szóbeszédet), tódítgat (hírt, mendemondát, pletykát)' MTsz.

A *veszekedés*vel kapcsolatban használt *üz-füz* megint csak az *üz* igére utal bennünket. A *dolgot üz* kifejezés *Tompánál* ugyanis szintén a *veszekedés* folytatását jelenti. *Három a daru* c. költeményében — amelyben leírja, hogy a férj és felesége azon vesznek össze, két vagy három daru maradt-e vissza a felrebbent seregből — olvassuk a következő sorokat:

És szól a férj, csak hogy szóljon, — „Jó, jó!” mond a férj nevetve,
 (Sokszor vagyunk ilyenmódon), De a nőnek semmi kedve;
 Szólt, a mi jött nem gyanítván, Duzzog és élt ad szavának:
 „Mind el szállott... kettő híján” „Én se vagyok még talán vak!”
 S a nő, üzni kész a dolgot: És tovább foly, — szó két szóra,
 „Csak egygyel több, mint te mondod;” Szele pernyét, szikrát szórva;
 „Benne nincs hasznom, se károm; Perpatvar lesz a beszédbül,
 Hanem kettő” — „Három! három!” Semmiségen nagy vár épül...

(1d. kiadás III. 204—5.)

Tehát *üz-füz* 'veszekedést folytat' = *dolgot üz* 'veszekedést folytat'!

Szótáraink útján több adat nem is került elő az *üz-füz*re, de azért idézhetünk még néhányat a régi nyelvből a *dolgot üz-füz*-féle kifejezésekhez hasonló jelentsében; *míg azt üzi-füzi: honnan tudtam? elgyün az campania RákF: Lev. VII. 109. 1712; én a közönséges haza félretételével csak magam privátumomat üzöm-füzöm. uo. IX. 439. 1707.*

Az *üz-füz*nek eddigi jelentései már mind átvitt értelműek s főként lelki vonatkozásúak (*dolgot, beszédet üz-füz* 'tovább folytat', ez az értelme a *Ballagínál* olvasható mondatnak is!), de idézhetünk olyan példát is, amelyben még konkrétabb jelentése ismerhető fel e kifejezésünknek: *Addig üzik-füzik, addig hordják még ezen 7-trualis korsót az kútra, hogy kettőtörök még. RákF: Lev. VII. 186. 1712.* Hogy itt 'hord' = mintegy 'járat' az *üz-füz* jelentése, az a következő közmondásból is kintünik: *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem török.*

Az átvitt ← konkrét jelentésváltozás még megérezhető a következő példáinkban: *Mit üzi-füzi az ember az ollyat, az kinek az eleje rosvadt, s az vége posvadt! RákF: Lev. V. 534. 1708; Interregni declaratio nem akarja, hogy üzettessék-füzetessék per tractatum, hanem gyűlést tart, ad prout conventum fuerit és hogy sub hoc titulo stabilisáltathassa inkább magát uo. 530. 1708.* Ezek az idézetek már a hadi életre utalnak bennünket kifejezésünk eredetének kutatásában s ezen az úton valóban meg is találjuk az *üz-füz* eredeti értelmét: 'üz; pello; treiben'. Ez a konkrét jelentés van meg a következő idézetünkben: *talám én azt [egy Lapsánszki nevű szombati kánokot] kiüzném-füzném valami mesterséggel... Úgy is odavész az, hacsak én ki nem kergetem. RákF: Lev. V. 548. 1708.* Itt tehát előkerült a *kiüz-füz* alakváltozat is, amely határozot-

tán mutat rá a *kiüz* 'expello' igére (vö. pl. 1568: *ki üze sok kan papot, barátokat* NySz., stb.), Fontos még az a körülmény is, hogy a *kiüz-füz* ikerszónak itt *kikerget* a rokonértelmű kifejezése. Ez ugyanis megint csak azt bizonyítja, hogy az *üz-füz* (~ *kiüz-füz*) csak az *üz* igének lehet ikerített alakja, nem pedig a *füz* igéé. Mert a *kerget* a *füz* igével együtt sohasem fordul elő, de az *üz* ige társaságában több példával igazolható: *mindenféle üzöm, kergetem, — de hirtelen csak nem lehet RákF: Lev. IX. 610. 1709; inkább kiüzze s kergesse őket az városból* uo. 270. 1705; *minden passus nélkül járókat üzesse, kergettesse, fogassa* uo. IV. 330. 1705 (vö. *üzettessék-füzettessék* uo. V. 530. 1708.); [Forgácsot] *sem üzték, sem kergették* uo. IV. 26. 1704; *Sorbán vajda és magyar király reája hadakat küldöttek, üzték, kergették.* Mon. Irók. VIII. 56. 1691. k.; *az uram csak maga kevés hadaival Szeben alól elüzte, kergette* uo. 61. stb. Az *üzkerget* mellett kimutatható még *üz-hajt* (*Jókai: Nyomor. napl. 47. Erd. Múz. VI. 82; a szél holtan üzi hajtja* [a kék iringót] *Tompa: Kék iringó. ÖK. IV. 325; N. üzi-hajtja* a gyermek az állatot, a gazda a cselédet Somogy m. Gamás, s. gy.; *Üzvehajtva köll itt mindent dógoznyi* MTsz.; *E gondolat régóta üz és hajt Thaly: VÉ. I, 2; R. Üzik, hajtják ur dolgára, / Sok pénzt kérnek portióra / Szegénylegénytül.* uo. II. 110.), *üz-gyöz* (Hozzá fog a fej-porzáshoz, ezt mind addig üzi, gyözi, a mig az egész szoba telj telik kódéval NySz. *Faludiból, 1748.*), *üznyom* (*Három hadnagy üzte, nyomta nagy földön* [a betyárt] *Tompa: Kizöldült... ÖK. II. 11.*) s előfordul az *üz* más igék társaságában is:

Hall a szomszéd, s nem vár sokat,
Kit a kincs-vágy üz, csalogat,
Mint a szag a saskeselyüt.

(*Tompa: Adós fizess! ÖK. IV. 187.*)

Eltelnék a szív a valóval:
De a vágy és remény,
Jótekonyan izgatva, üzve áll ott...

(*Tompa: Gyöngyhím. uo. 317.*)

Ugyanígy a régi nyelvben is: *én is minden bujdosás és nyomorúságok által üzni s keresni kívánom boldogulását RákF: Lev. III, 593. 1711; üzték, vágják, fogták az ellenséget* uo. IX. 590. 1709; [a magyar] *vagy üz vagy szalad* uo. IV. 124. 1704;

talám üzünk már, nem szaladunk! ... sem üzők, sem szaladok. uo. 345. 1705.

De nemcsak az *üz* ige fordul elő mellérendelő összetételben és más igék társaságában, hanem ennek rokonértelmű kifejezései is: *üldöz-kerget* (*szegény országunkat törvénytelen-séggel nyomorgatja, minket is üldöz és kerget.* Mon. Irók. VIII. 448. 1687.), *hajt-kerget* ~ *kerget-hajt* stb. Ez utóbbiakra vö.

Ah, most is ilyen az én életem!

Vágyam hajt, kerget untalan:

(*Tompa*: Összel születtem... ÖK. I, 136.)

A bérczen kedvére gombázott

A pásztornő magánosan;

De a sűrű bokorbul im a

S z a k á l a s f a r k a s rárohan;

Kötényét összevissza tépi,

Megkergeti, hajtja, rémíti.

(*Tompa*: Szakálás farkas. uo. IV. 120—21.)

Adataink szerint tehát az *üz* ige gyakran előkerül rokonértelmű kifejezések társaságában, mellérendelő összetételben is előfordul s nyelvünk az *üz* és *foga* l m á n a k rokonértelmű szókkal való kifejezését általában kedveli. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a *fűz* ige — legalább szótáraink tanúsága szerint — alig-alig fordul elő más igék társaságában (A lovait az istállóban annyira *összve keverték s összve fűzték* OklSz. 731. 1728; a husokat szalonnával által *szegezi, jűzi meg-spékli* NySz. 1673; *be fyzők es meg hymchők* uo. 1526; *be fűze, meg ekesite* uo. 1582.) s állandó mellérendelő összetételt nem alkot, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az *üz* igének — képes kifejezéssel élve — nagyobb az ikerítésre való hajlama, mint a *fűz* 'texo' igének.

De lássuk, mit szólnak ehhez a nyelvi tények!

A régi nyelvben szokásos ikerítéssel az *üz* ill. a *fűz* igékből *üztön-üz*, ill. *fűztön-fűz* ikerszókat várhatunk. Valóban meg is van mind a kettő, mégpedig — a NySz. adatai szerint — mindegyik *Faludín*ál. (*Faludín*nak kedvelt kifejezései az efféle ikerszók s maga is alkotott ilyeneket. A NySz. pl. csak az ő műveiből idézi az *üztön-üz*, *fűztön-fűz* mellett a *csalton-csal, éltén-él, forrton-forr, hittén-hisz, kerestén-keres, nösztön-*

nőszik ikerszókat.) De míg a *fűztön-fűz*-re csak egy adatot találunk a NySz-ben, az *űztön-űz* ugyanott négyszer kerül elő!

A régi nyelvből a *fűz* igének másként ikerített alakjára egyetlen egy példánk sincs, az *űz* pedig *mögöz-böz* alakban is előkerül a baranyamegyeiek XVIII. sz-i instanciájában: *ezek* [„némely rigulás kurucz kölkök“] *bennünket annyira megözének bözének*... Nyr. 1: 428, 2: 225. Mai nyelvre lefordítva: megűzének, azaz megkergetének. Hogy valóban így kell e helyet értelmeznünk, az egészen kétségtelen, mert egy ugyancsak baranyamegyei XVIII. századi másik instanciában a megfelelő helyen ez áll: *reánk találának* Nyr. 2: 225. s ugyanígy van két székely instanciában is Nyr. 2: 224. (A 'reánk találának' ~ 'megkergetének' jelentések viszonyára vö. 1582: *reaiok találuan, Onod fele üztek őket*. Budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 244. Az *ő:ű* viszonyára vö. R. *öz* WeszprC. 125, LevT. I, 20. NySz.; *Thaly*: VÉ. II. 59. 1672; *Euz* 1613. NySz.).

Az *űz-fűz* ikerszóról tehát adatokkal és stylustörténeti vizsgálattal sikerült kimutatnunk, hogy az *űz*-ből való ikerítés eredménye (vö. *dolgot űz-fűz* ~ *dolgot űz*; *űz-fűz* 'veszekedést folytat' ~ *dolgot űz* 'ua.'; *mindent űz-fűz* 'mindennel foglalkozik' ~ *foglalkozást, mesterséget űz*; *kiűz-fűz*, *kikerget* ~ *űzkerget* stb.; vö. még az *űz* ikerítődési hajlamáról mondottakat) s hogy eredetileg a katona-élet szókincséhez tartozott (vö. az *űz-fűz*, *űzkerget*, *mögöz-böz* kifejezésekre vonatkozó régi adatokat), de ebből az osztálynyelvből kikerülve mindinkább vesztett eredeti jelentéstartalmából s átvitt értelmű kifejezéssé lett. E jelentésváltozást így ábrázolhatjuk:

1. 'űz, kerget' → 2. '(űzést) folytat' → 3. 'veszekedést folytat' → 5. 'beszédet folytat (veszekedve)'
 4. 'nyomoz' → 7. 'kutat, fűrkész' → 6. 'egyéb dolgot folytat (nem veszekedve)'

Ugyanígy irányú jelentésváltozás figyelhető meg a magyar *űz* (vö. *űz*, *el-űz*, *ki-űz* stb. 'pello, treiben' alapjelentéssel: *valamit űz* 'folytat' NySz.), sőt a latin *ago* 'hajt; üldöz; vmit folytat stb.' és a német *treiben* (vö. *treiben: betreiben*) szók jelentéstörténetében is.

De tanulságos ez az eredmény ikerszavaink eredetének vizsgálata szempontjából is. Eddig inkább csak sejtés alakjában merült fel az a gondolat (*Kúnos* i. h. 250, *Apor Dezső* i. m.

9—10, 34, *Fülöp Adorján* Erd. Múz. VI. 168.), hogy ikerszavaink közt olyanok is vannak, amelyek második tagjukban „anorganikus“ *f* hangot mutatnak. Most azonban az *üz-füz* történetével módszeresen és nyelvtörténeti adatokkal is sikerült igazolnunk, hogy az *f*-fel való ikerítés valóban meglévő típus a magyar nyelvben. De persze kimutathatók az ikerítés módjának más bizonyos nyomai is. Hangutánzó és hangfestő ikerszavaink közül ide tartoznak *cicka-ficka* 'irka-firka' MTsz., EtSz.; *cinci-finci* 'gyenge; kényeskedő' CzF, EtSz. ~ *cince-fince* 'gyenge' NySz, EtSz.; *cini-fini* Kúnos i. h. 250; *csicséri-ficséri* (A *f e c s k e* is aránylag későn ébred és csak itt jövőkre [Olaszországban], hogy ő tulajdonképpen minálunk is olaszul beszél. »*Csicséri-ficséri*«: ez határozottan olasz idióma, csak azt nem tudom, hogy mit jelent. *Móra Ferenc*: Beszélgetés a ferde toronnyal 103.); *csösze-fosza* 'lassan járó' MTsz. ~ *tesze-fosza* 'rendetlen, lompos' MTsz.: *tesze-tusza* 'ua.' uo., *tesze-tosza* 'hülye' CzF, *Ball.*; *inci-finci* 'vézna; jelentéktelen' MTsz.; *icke-ficke* ~ *icki-ficki* ~ *ecke-ficke* ~ *hecke-ficke* 'hányiveti' CzF., MTsz.; *szityi-fityi* 'inci-finci' CzF., MTsz. (vö. *szityi-szotyí*); *sërte-fértél* ~ *sërte-pértél* MTsz. stb. De kimutathatók az *f*-fel való ikerítés biztos példái a hangutánzó és hangfestő ikerszók körén kívül is: R. N. *ir-fir* NySz., MTsz.; *Kata-Fata* Kúnos i. h. 245, 250; *Székely Sándor*ból id. Erd. Múz. VI. 169; *Apor Dezső i. m.* 34, Népk. Gyűjt. II, 259; N. *öt-föt* 'varrogat' MTsz.: N. *öt, ött* ~ *ölt, beött* ~ *beölt* 'befűz; bevet' MTsz.; *surrán-furran* 'eltűnik, illan-villan' CzF., MTsz. Idetartozik a régi nyelv *tara-fara* 'díszes, cifra' szava is, amely a *tarka-barká*hoz hasonló ikerítés, csak hogy nem a *tarka*, hanem az önálló használatban elavult *tara-* (vö. N. *tără-băsa* = 'tarka nagyfejű harkály') alapszóból. Valószínűleg ilyen eredetű az *irkál-firkál* ikerszó második tagja is, nem pedig a latin *fricare* átvétele, mint ahogyan *Dankovszky, Szily Kálmán* s utóbbira hivatkozva *Gombocz Zoltán* magyarázta. Az (*üz >*) *üz-füz* ikerszó nyelvtörténeti sorsa — hogy t. i. a nyelvérzék utólag összetételnek érezte, amint e cikk elején láttuk — arra int bennünket, hogy a módszeres nyelvtörténeti vizsgálat hasonló fejlődést még több más ikerszóról is megállapíthat. Ilyen vizsgálat szükségesnek látszik pl. a *dül-fül, ken-fen, toldoz-foldoz*-féle ikerszók és szár-

mazékaik esetében s aligha szabad összetételnek magyaráznunk a N. *hüle-füle* ikerszót is. *Horger Antal* (Magyar szavak története 1924: 84.) ugyan 'hülö-fülö'-nek értelmezi e györmegyei ikerszót s utal Arany Toldijának egyik mondatára (Toldi György e szóra csak úgy *hüle, füle*, / Szétnézett, hallja-e más is ökíviüle?), de ezzel szemben figyelmet érdemel egyrészt az a körülmény, hogy a *hül-fül* ige sem a régi nyelvből, sem a népnyelvből nincs igazolva, pedig a györmegyei *hüle-füle* (Tsz. 1838.) adat régebbi Aranyénál, másrészt pedig az, hogy a *hüle-füle*-nek *hülye-bülye* MTsz. alakváltozása is van (vö. *sérte-fértél* ~ *sérte-pértél*; *üz-füz* ~ R. még-öz-böz).

Visszatérve az *üz-füz* eredetének kérdésére észre kell vennünk, hogy ez az ikerszó ugyancsak megtréfálta a vele foglalkozókat: Sem összetételből nem keletkezett (ahogyan CzF., *Fülöp Adorján*, *Simonyi* vélték), sem a *füz*-ből nem ikerítődött (miként *Apor Dezső* és *Fischer Ignác* hitték) — hanem az *üz*-ből való: ahogyan senki sem gondolta!

Ez persze nem jelenti azt, hogy a magyarban ne lenne a *füz* igéből való ikerszó. Van ilyen is, csakhogy az előbbitől függetlenül és más jelentéssel. Több tanítványom és ismerősöm közlése szerint használnak Tápén (Csongrád m.) egy *üz-füz* ikerszót: *gyékényt*, *kosarat üz-füz* 'fon'; *szálat üz-füz* (a takács). Ez a *füz*-ből való ikerítés eredménye. (Vö. *Bocskort füz* 'készít' Csúry: Szamoshati-Szótár I, 318.)

Kelemen József.

Középkori magyar barát-csúfolódás.

Fógel József kicsiny, de értékes darabbal ajándékozza meg a középkori magyar nyelvemlékek gyűjteményét, mikor közlésre átengedi az alábbi szórvány-nyelvemléket, melyet ő talált meg forráskutató útjai közben.

A kéziratos latin codex, melyben a magyar szavakat tartalmazó latin bejegyzés foglaltatik, 1427-ből való. A bejegyzésnek is ebből az időtájból kell származnia, mint egy magyar hangtani sajtásága mutatja: a mai *harapó* szavunkat még *harapou*-nak írja.

Tartalma szerint magában álló e kis hamisan mosolygó nyelvemlék a középkorbeli komoly és komor irodalmi emlékek